

MARGREET BRANDSMA

Tussen twee dynastieën
MARGARETHA

VAN **BOURGONDIË** 1374-1441

gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Tussen twee dynastieën

Tussen twee dynastieën

Margaretha van Bourgondië (1374-1441),
Gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

MARGREET BRANDSMA

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van:
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
H.P.H. Jansen Fonds
J.E. Jurriaanse Stichting
Kattendijke/Drucker Stichting
Stichting Professor van Winter Fonds

Abbeelding omslag: Margaretha van Bourgondië. Pentekening van Anthonio de Succa naar een beeldje op het grafmonument voor haar grootouders, Lodewijk van Male en Margaretha van Brabant, en haar moeder Margaretha van Male in Lille, 1602 (KBR, Brussel, Ms II 1862/1, f 57r).

© 2022 Margreet Brandsma
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049843

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus/Marlies Bult, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

*‘Want men moet weten dat er op aarde
geen dame zo onverschrokken was als zij...’*

‘Car savoir faut que en la terre n’avoit dame nulle de si fier courage que elle estoit...’ (Chastellain, Chronique II, 84)

INHOUD

Woord vooraf	11
Een onbekende vorstin	13
Genealogie	23
I LEVENSLOOP	
1 Van pion naar dame	28
1.1 Mademoiselle Marguerite de Bourgogne (1374-1385)	28
1.2 Het huwelijk van de eeuw (1385)	34
1.3 De echtelijke tuin (1385-1400)	40
1.4 Moord op het binnenhof (1392-93)	42
1.5 Friese en Arkelse oorlogen (1396-1412)	47
1.6 De geboorte van een dochter (1401)	49
Conclusie	52
2 Bondgenoot van bourgondië	54
2.1 Het grafelijk bestuur (1404-1417)	55
2.2 Het Beiers-Bourgondische familienetwerk (1404-1411)	57
2.3 Onderhandelaar voor Bourgondië (1414-1415)	59
2.4 Hoge verwachtingen (1415-1417)	64
Conclusie	67
3 Een strijdbare weduwe	69
3.1 In de frontlinie (1417)	70
3.2 Versterking van de Bourgondische alliantie (1417-1418)	71
3.3 Neutraliteit en partijdigheid: de Zoen van Woudrichem (1419)	74
3.4 Twee politieke moorden (1419)	77
3.5 Tot vijand verklaard (1420)	79
3.6 Margaretha's conflict met Jan van Beieren (1421-1424)	80
3.7 Een poging tot bemiddeling aan het Brabantse hof (1420)	83
3.8 Brabantse bondgenoten (1420)	85
Conclusie	87

4 Verschuivende loyaliteit	89
4.1 Engeland als nieuwe bondgenoot (1421-1424)	89
4.2 De relatie met Bourgondië onder druk	91
4.3 Lid van de Staten van Henegouwen	93
4.4 De strijd om Henegouwen (1424-1425)	95
Conclusie	99
5 Rebelle en complotten	100
5.1 Moord en ballingschap (1425)	100
5.2 Een rebelse weduwe (1425-1428)	103
5.3 De douarie als haard van verzet	104
5.4 Een complot tegen de hertog van Brabant? (1426)	106
5.5 Verdragen in Henegouwen en Holland (1427-1429)	108
5.6 Brabantse kandidatuur (1430)	111
5.7 'Een vijandig hart' (1431-1433)	114
Conclusie	116
6 Laatste jaren	118
6.1 De Bourgondische machtsovername (1433)	118
6.2 De dood van Jacoba (1436)	121
6.3 Illustere laatste bezoekers (1440-1441)	122
6.4 Levenseinde (1441)	124
Conclusie	128
II FINANCIËLE MIDDELEN	
7 Een omvangrijke douarie	130
7.1 Huwelijkscontract	132
7.2 Wijzigingen vóór 1417	132
7.3 Inkomsten tijdens huwelijk	134
7.4 Wijzigingen na 1417	136
7.5 Erkenningen	137
7.6 Omvang	138
Conclusie	140
8 Een vorstelijk inkomen	142
8.1 Het Hollandse jaargeld	143
8.2 Een afkoopsom uit Brabant	145
8.3 Totale inkomsten uit Holland	147
8.4 Het Henegouwse jaargeld	149
8.5 Totale inkomsten uit Henegouwen	150
8.6 Som van alle inkomsten	152
8.7 Inkomsten van vorstelijke weduwen: een vergelijking	154
Conclusie	158

9 Een verstandige vorstin	161
9.1 Een begroting van uitgaven voor de hofhouding	162
9.2 Politieke pieken	165
9.3 In eigen hand	168
9.4 Balans	172
Conclusie	174
III HOFHOUDING	
10 Een vorstelijke entourage	177
10.1 De hofhouding in 1439	179
10.2 Samenstelling en structuur	181
Conclusie	203
11 Een Beierse hofhouding van Bourgondische proporties	204
11.1 Bourgondische omvang	204
11.2 Continuïteit	208
11.3 Een Henegouws-Hollandse hofhouding	212
Conclusie	216
IV RELIGIEUZE EN LITERAIRE PATRONAGE	
12 Vroomheid	218
12.1 Pelgrimages	220
12.2 Religieuze schenkingen	226
12.3 Piëteit en politiek	232
12.4 Nagedachtenis en stichtingen	234
Conclusie	236
13 Literatuur	237
13.1 Boekverluchting	238
13.2 Stad der vrouwen	240
13.3 Rolmodellen	242
Conclusie	247
Slotbeschouwing	248
Summary	255
Bijlagen	262
Bijlage 1 Brieven aangaande de Zoen van Woudrichem (editie en vertaling)	262
Bijlage 2 Munten en rekeningmunten in Holland en Henegouwen	263
Bijlage 3 Kaart Henegouwse douarie	266
Bijlage 4 Kaart Hollandse douarie	267
Bijlage 5 Relatieve omvang Henegouwse douarie	267

Bijlage 6	Relatieve omvang Hollandse douarie	268
Bijlage 7	Herkomst van het Hollandse jaargeld in 1440	268
Bijlage 8	Betaling van het Henegouwse jaargeld	269
Bijlage 9	Theoretische inkomsten	270
Bijlage 10	De douarie en buitengewone landsheerlijke belastingen (beden)	271
Bijlage 11	Aard domeininkomsten douarie Holland	272
Bijlage 12	Hoflijst 1439	273
Bijlage 13	Hoflijst 1439: categorieën en aantallen	274
Bijlage 14	Hoflijst 1439: teksteditie	275
Afkortingen		282
Primair bronmateriaal		283
Literatuur en bronuitgaven		284
Register		297

WOORD VOORAF

Het leven van Margaretha van Bourgondië speelde zich af over de grenzen van talen en vorstendommen heen. Hierdoor was het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt een multilinguïstische onderneming. Met het oog op de leesbaarheid heb ik citaten uit het Middelnederlands en Middelfrans vertaald. Bij het aanduiden van plaatsnamen heb ik gekozen voor de tegenwoordig in Nederland gangbare aanduiding, al realiseer ik me dat daarover gediscussieerd kan worden. Steden in gebieden die (overwegend) Franstalig zijn worden in het Frans aangeduid (Lille, Mons, Valenciennes), met uitzondering van plaatsen waarvoor de Nederlandse aanduiding gangbaarder is of lijkt te zijn (Parijs, Atrecht, Kame-rijk). Ik hoop dat de lezer met deze keuze kan leven.

Dit boek, dat grotendeels gelijk is aan mijn proefschrift, maar waarin op uiteenlopende terreinen verbeteringen zijn aangebracht, zou niet tot stand zijn gekomen zonder de steun en inspiratie van vrienden en vakgenoten, van wie ik er hier slechts enkele noem. Robert Stein begeleidde mij op inspirerende wijze gedurende mijn promotieonderzoek en Peter Hoppenbrouwers gaf mij zinvol commentaar en goede raad. Wim Blockmans, Yvonne Bos-Rops, Mario Damen, Thérèse de Hemptinne, Antheun Janse, Judith Pollmann, Jan de Putter en Dirk Schoenaers dank ik voor hun kritische en deskundige commentaar en advies. Femke Prinsen ben ik erkentelijk voor de tijd en aandacht die ze heeft besteed aan het maken van accurate historische kaarten.

Onmisbaar in dit alles was de steun van het thuisfront. Bernard, Nynke en mijn ouders hebben vanaf het begin met belangstelling mijn speurtocht naar die onbekende dame uit de vijftiende eeuw gevolgd en mij de ruimte gegeven veel van mijn tijd en aandacht aan haar te besteden.

EEN ONBEKENDE VORSTIN

De graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland vormden rond het jaar 1400 een dynastieke eenheid waarover leden van het Beierse vorstenhuis sinds het midden van de veertiende eeuw de scepter zwaaiden. Na jaren van strijd werd de macht in 1433 overgedragen aan de hertog van Bourgondië, die de drie graafschappen toevoegde aan het conglomeraat van vorstendommen waarover hij regeerde.¹ In de Nederlandse geschiedschrijving over deze periode wordt traditioneel een belangrijke rol toegedicht aan de laatste gravin vóór de Bourgondische machtsovername, Jacoba van Beieren. In zijn biografie over Jacoba uit 2009 suggereerde Antheun Janse echter dat niet zijzelf, maar haar moeder Margaretha van Bourgondië aan de touwtjes trok. Volgens Janse berustte Jacoba's legendarische eigenzinnigheid grotendeels op een romantische constructie. In werkelijkheid werden veel van haar daden ingegeven door raadgevers van wie haar moeder de belangrijkste was. Met de titel van zijn biografie '*Een pion voor een dame*' gaf hij aan dat Jacoba niet de machtige vorstin was waarvoor zij eeuwenlang is aangezien, maar slechts een pion in het fel gevoerde spel om de macht binnen en over haar graafschappen.² De belangrijke rol die Janse aan haar moeder heeft toegekend in deze cruciale episode in de geschiedenis van de Nederlanden vormde de aanleiding voor mijn onderzoek, waarvan de uitkomsten in dit boek beschreven zijn

Wie was deze Margaretha van Bourgondië (1374-1441)? Opmerkelijk genoeg was er bij aanvang van mijn onderzoek vrijwel niets over haar gepubliceerd.³ Terwijl er over haar vader Filips de Stoute, stamvader van de Bourgondiërs, haar roemruchte broer Jan zonder Vrees, haar dochter Jacoba, boegbeeld van de Nederlandse middeleeuwse geschiedenis, en haar opponent Filips de Goede, die het Bourgondisch imperium tot een hoogtepunt bracht, boekenkasten vol zijn geschreven, was zij tot nu toe een grote onbekende. In de literatuur komen steevast twee aspecten van haar leven naar voren: haar huwelijk, dat de dynastieke basis vormde voor de latere Bourgondische machtsovername, en haar rol als moeder van Jacoba. Aan haar eigen positie en drijfveren is vrijwel geen aandacht besteed, hoewel meer gespecialiseerde studies, met name aangaande het graafschap Henegouwen,

1 Stein, *Staten*. Filips de Goede, hertog van Bourgondië, stond uiteindelijk aan het hoofd van een vijftiental hertogdommen en graafschappen. Met het oog op de leesbaarheid zal ik dit conglomeraat van vorstendommen in het vervolg meestal aanduiden als 'Bourgondië'.

2 Janse, *Jacoba*.

3 De uitzonderingen zijn een lemma in de negentiende-eeuwse *Biographie Nationale* door Devillers en in het *Digitaal Vrouwenlexicon* door Janse. Een onuitgegeven doctoraalscriptie uit 1950 door C. Mathieu onder begeleiding van prof. P. Bonenfant belicht vooral het Henegouwse perspectief (Devillers, *Marguerite*; Janse, *Margaretha van Bourgondië*; Mathieu, *Marguerite*).

laten doorschemeren dat zij meer was dan moeder en echtgenote. Zo merkte Maurice Arnould in een voetnoot op dat haar rol in het openbaar bestuur ‘verre van verwaarloosbaar’ was.⁴ Recenter constateerde Marie van Eeckenrode in haar studie naar de Staten van Henegouwen terloops dat Margaretha uit de door haar bestudeerde bronnen naar voren kwam als een vrouw met politiek gevoel die in het graafschap werd gerespecteerd.⁵

Is Margaretha van Bourgondië terecht slechts een voetnoot in de geschiedenisboeken of speelde zij een belangrijke rol in de gebeurtenissen die leidden tot de Bourgondische machtsovername in Henegouwen, Holland en Zeeland? Het antwoord op deze vraag is sterk verbonden met de positie van laatmiddeleeuwse vorstinnen in algemene zin.

VORSTELIJKE ECHTGENOTES

Een algemeen middeleeuws uitgangspunt was dat autoriteit aan mannen toebehoorde. Vrouwen konden geen publieke bestuursfunctie uitoefenen en geen militair aanvoerder of rechter zijn. Wereldlijk recht en filosofie rechtvaardigden dit vanuit de veronderstelde beperkte intelligentie van vrouwen en negatieve eigenschappen die aan hen werden toegedicht, zoals onstandvastigheid. De kerk gaf als aanvullende argumentatie de tweede plaats van de vrouw in de schepping en het gedrag van Eva dat leidde tot de zondeval.⁶ De middeleeuwse werkelijkheid kwam echter niet altijd overeen met deze theoretische opvatting. In bestuurlijke ambten, stadsbesturen en organen voor standenvertegenwoordiging waren vrouwen weliswaar niet of nauwelijks vertegenwoordigd, maar vrouwelijke leden van vorstelijke dynastieën oefenden wel degelijk bestuurlijke en politieke macht uit. Eric Bousmar heeft dit toegeschreven aan de elasticiteit van de traditionele rolverdeling, die ertoe leidde dat vrouwen veel rollen voor korte of langere tijd van mannen konden overnemen. Alleen voor ridderschap en de meeste bestuurlijke ambten was dit werkelijk uitgesloten. Er was geen sprake van gelijkheid, maar als plaatsvervanger of aan de zijde van hun echtgenoot konden vrouwen als vorstin of regentes, afhankelijk van persoonlijkheid en omstandigheden, wel degelijk autoriteit ontwikkelen en macht uitoefenen.⁷

De sociale en juridische status van middeleeuwse vrouwen werd in hoge mate bepaald door hun familiale staat: ongetrouwd, getrouwd of weduwe. Als oudste dochter van hertog Filips de Stoute van Bourgondië werd Margaretha door haar huwelijk met Willem van Beieren gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Haar positie is slechts in beperkte mate vergelijkbaar met die van vrouwen die de vorstelijke macht van hun vader erfden, zoals Jacoba van Beieren of Maria van Bourgondië. Haar door geboorte en huwe-

4 ‘*Son rôle dans les affaires publiques fut loin d’être négligeable*’ (Arnould, *Dénombrements*, 90n).

5 Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 346. Zie ook Flammang, *Partis*, 550-551.

6 Shahar, *The fourth estate*, 11-12. Shahar noemt als belangrijke uitzonderingen de autoriteit die vrouwen uitoefenden wanneer zij een leen erfden of als abdis van een klooster. Zie over de juridische positie van de vrouw in de middeleeuwen: Gilissen, *Statut*.

7 Bousmar, *Equality*. In de afgelopen decennia is over dit thema een groot aantal monografieën en bundels verschenen. Het is onmogelijk hier een uitputtend overzicht te geven, maar zie bijvoorbeeld: Bousmar, Dumont, Marchandisse, Schnerb (red.), *Femmes de pouvoir*; Eichberger (red.), *Dames met klasse*; Eichberger, Legaré, en Hüsken (red.), *Women at the Burgundian Court*; Etting, Margrete; Gaude-Ferragu, *Queenship*; Laynesmith, *Cecily*; Mostert, Demyttenaere, Hartingsveldt, Künzel (red.), *Vrouw, familie en macht*; Nayt-Dubois en Santinelli-Foltz (red.), *Femmes de pouvoir*; Shaw, *Isabella d’Este*; Sommé, *Isabelle*; Weightman, *Margaret of York*.

lijk bepaalde rollen waren achtereenvolgens die van oudste dochter (1374-1385), vorstin-echtgenote (1385-1417) en vorstelijke weduwe (1417-1441).

De betekenis van een vorstelijk huwelijk in de late middeleeuwen lag in het creëren van wettelijk nageslacht en in het behouden of vergroten van bezittingen, status en macht. Door huwelijken werden politieke coalities gevormd of bestendig. De keuze van een geschikte huwelijkspartner was in een dergelijk systeem nauwelijks een kwestie van individuele voorkeur, maar werd vrijwel geheel bepaald door strategische overwegingen. Ouders en verwanten bepaalden welke huwelijksalliantie op een bepaald moment opportuun was. Om dynastieke belangen veilig te stellen werden jongens en meisjes vaak al op zeer jonge leeftijd verloofd of uitgehuwelijkt.⁸

De eerste fase van een beoogd vorstenhuwelijk bestond uit onderhandelingen tussen de wederzijdse ouders, waarvan de uitkomst werd vastgelegd in een huwelijkscontract. De status van een dochter werd weerspiegeld door de hoogte van het bedrag dat zij als bruidsschat van haar ouders meekreeg. Dit was gerelateerd aan toezeggingen van de kant van de aanstaande schoonouders in de vorm van lijfrenten en andere inkomsten waarop zij als weduwe recht had indien haar echtgenoot eerder kwam te overlijden dan zij: de douarie.⁹ Meestal verhuisde een meisje na haar huwelijk naar de familie van haar echtgenoot waar ze vanaf dat moment deel van uitmaakte, maar ze bleef ook verbonden met haar eigen dynastie en fungeerde idealiter als een schakel die de onderlinge banden versterkte.

De mate waarin een vorstin naast haar echtgenoot een actieve rol kon spelen in het bestuur werd in gunstige zin beïnvloed door het moederschap. In middeleeuwse vorstelijke kringen werd dit niet gezien als reden waarom vrouwen geen veeleisende functies meer konden uitoefenen. In tegendeel, een vorstin die een kind had gebaard werd meer voor vol aangezien en kon vanaf dat moment een actievere rol gaan spelen in politiek en bestuur.¹⁰

Vorstinnen vertegenwoordigden de vorstelijke macht en traden op als plaatsvervanger wanneer hun echtgenoot voor korte of langere tijd afwezig was. Al sinds de periode van de kruistochten kregen ze soms verstrekkende bevoegdheden en verantwoordelijkheden tijdens de afwezigheid van de vorst. Bijgestaan door raadsheren namen ze uiteenlopende bestuurlijke taken op het gebied van rechtspraak, defensie en financiën waar.¹¹ Echtgenotes van de vorst werden in het Duitse Rijk vanaf de tiende eeuw aangeduid als deelgenoot aan de koninklijke of keizerlijke macht (*consors regni, consors imperii*). Deze betiteling, die zijn oorsprong had in het Italië van de negende eeuw, benadrukte verbondenheid en partnerschap van vorst en vorstin, zowel in geestelijk als in bestuurlijk opzicht. De aanduiding drukte deelname aan de macht niet alleen uit maar faciliteerde deze ook.¹² Voor koninginnen en keizerinnen gold dat zij net als de koning bij wijze van inwijding werden gezalfd en gekroond, waardoor zij boven hun onderdanen verheven waren. Hun status was echter minder hoog dan die van hun echtgenoot.¹³ Dit is bijvoorbeeld te zien aan het zegel van

8 De Boer, *Princely Power*; Bousmar, *Alliances*.

9 Armstrong, *Politique matrimoniale*.

10 De Hemptinne, *Gravinnen*, 450-451.

11 Dit gold bijvoorbeeld voor de gravinnen van Vlaanderen (De Hemptinne, *Gravinnen*, 452).

12 Jestice, *Imperial Ladies*, 181-187. Zie ook: Guerra Medici, *Femmes*, 622-625.

13 Gaude-Ferragu, *Queenship*, 45-46.

Margaretha van Bourgondië werd door haar huwelijk met Willem van Beieren gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Zij verpersoonlijkte het politieke bondgenootschap tussen de Bourgondische en de Beierse dynastie. Na Willems overlijden werd de positie van haar enige kind, Jacoba van Beieren, aangevochten. Margaretha steunde haar dochter en kwam daardoor in aanvaring met mannelijke leden van zowel de Beierse als de Bourgondische dynastie. In dit boek belicht Margreet Brandsma de rol van Margaretha in een cruciale episode in de geschiedenis van de Nederlanden en laat zien over welke machtsmiddelen zij als laatmiddeleeuwse vorstin beschikte.

